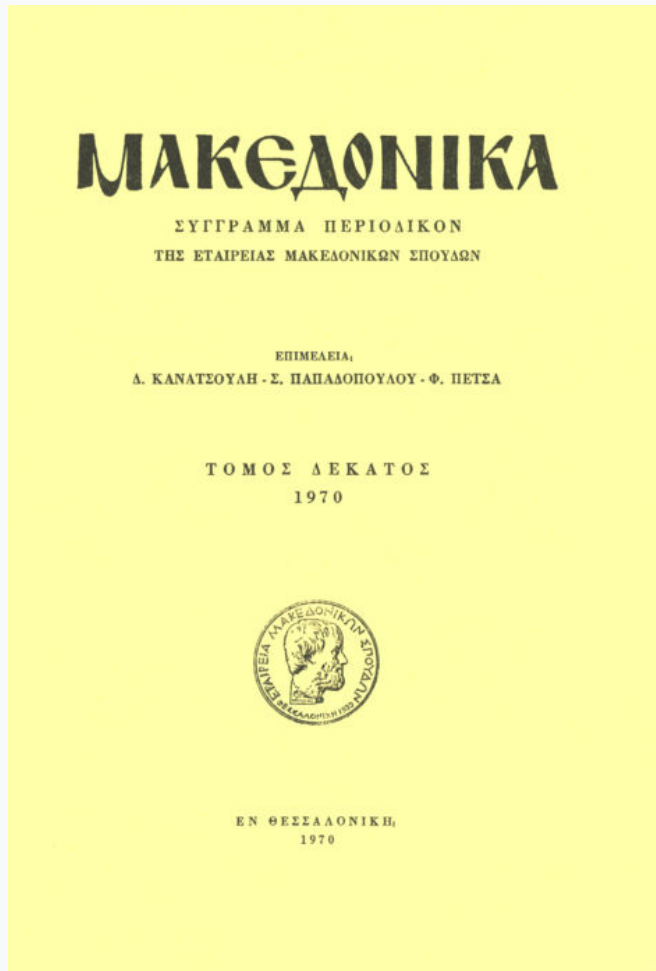

Μακεδονικά

Τόμ. 10, Αρ. 1 (1970)

Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Ιστορία της Βεροίας (της πόλεως και της περιοχής). Τόμος Β' (Βυζαντινοί χρόνοι)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.792](https://doi.org/10.12681/makedonika.792)

Copyright © 2015, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (2015). Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Ιστορία της Βεροίας (της πόλεως και της περιοχής). Τόμος Β' (Βυζαντινοί χρόνοι). *Μακεδονικά*, 10(1), 303-308. <https://doi.org/10.12681/makedonika.792>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Ἱστορία τῆς Βεροίας (τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς). Τόμος Β΄. (Βυζαντινοὶ χρόνοι), Θεσσαλονίκη 1970. (Τύποις Ν. Νικολαΐδη. Θεσσαλονίκη), Σελ. η΄+200. Πίνακες 4. Εἰκόνες 5. Χάρται 2.

Εἰς τὸν Ε΄ τόμον τῶν Μακεδονικῶν (1962), σ. 495-499, εἶχομεν παρουσιάσει τὸν Α΄ τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Βεροίας τοῦ δικηγόρου καὶ ιστοριοδίφου κ. Γ. Χ. Χιονίδη. Νῦν ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητὴς ἐδημοσίευσεν τὸν Β΄ τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Βεροίας, τὸν καλύπτοντα τὴν βυζαντινὴν περίοδον τῆς Ἱστορίας τῆς πόλεως, μέχρι δηλονότι τῆς ὀριστικῆς καταλήψεως τῆς Βεροίας ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ συγγραφέως εἰς τὸν Πρόλογον τοῦ Β΄ τούτου τόμου διαφαίνεται ἡδη ὅτι πρέπει νὰ ἀναμένωμεν καὶ Γ΄ τόμον τοῦ ἔργου, καλύπτοντα τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Τοῦτο ὑπόσχεται πλέον ὁ συγγραφεὺς ρητῶς εἰς τὸ τέλος τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. 4).

Ὁ ὑπὸ παρουσιασιν ἐνταῦθα Β΄ οὗτος τόμος διαιρεῖται εἰς τρία μεγάλα μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐκτίθενται τὰ πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος μέχρι τῆς ὀριστικῆς καταλήψεως τῆς Βεροίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὀλίγον δηλαδή πρὸ τοῦ 1430 ἢ τὸ ἀργότερον τὸ 1430 κατὰ τὸν συγγρ. Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος ἐκτίθενται ἡ διοίκησις καὶ ἡ κοινωνία, ἡ οἰκονομία, ἡ τοπογραφία καὶ ἡ προσωπογραφία τῆς Βεροίας κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον ταύτην. Τὸ τρίτον, τέλος, μέρος περιέχει τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Ἔπονται πίνακες βραχυγραφιδῶν, βιβλιογραφίας, κυρίων ὀνομάτων, παροραμάτων, ὁκτὼ εἰκόνες εἰς τρεῖς πίνακας καὶ δύο χάρται (σκαρίφημα τῆς πόλεως καὶ τοπογραφικὸς χάρτης τῆς περιοχῆς).

Ἀναλυτικώτερον, τὸ πρῶτον μέγα μέρος ὑποδιαιρεῖται εἰς τέσσαρα μικρότερα: Α. Ἡ Βέροια ἕως καὶ τὸν 10ον αἰῶνα. Β. Ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα ἕως καὶ τὴν Φραγκοκρατίαν. Γ. 13ος καὶ 14ος αἰῶν. Δ. Αἱ ἀλώσεις τῆς Βεροίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Τὸ δεῦτερον μέγα μέρος ὑποδιαιρεῖται ἐπίσης εἰς τέσσαρα μικρότερα: Α. Ἡ διοικήσις καὶ ἡ κοινωνία τῆς Βεροίας. Β. Οἰκονομία τῆς περιοχῆς. Γ. Ἡ σύνθεσις καὶ αἱ μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βεροίας. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Σελτζούκου Ἰζ΄εδιν Καϊκανὸς τοῦ Β΄. Προσωπογραφία. Δ. Τοπογραφία τῆς Βεροίας. Τὸ τρίτον, τέλος, μέγα μέρος ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία μικρότερα μέρη: Α. Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μητρόπολις Βεροίας. Β. Ἀγιοὶ καὶ Ὅσιοι. Γ. Μοναστήρια καὶ ἐκκλησίαι τῆς περιοχῆς Βεροίας.

Ἡ σύντομος αὕτη ἐπισκόπησις τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου, ἐκτὸς τῆς κατατοπίσεως τοῦ ἀναγνώστου, σκοπὸν ἔχει καὶ νὰ δεῖξῃ ὅτι ὁ συγγρ. ἐξήντησεν σχεδὸν τὴν ὕλην του καὶ συνεκέντρωσε σχεδὸν πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ συγκεντρωθῇ ἐκ τῶν πηγῶν περὶ τῆς πόλεως διὰ τὴν βυζαντινὴν αὐτῆς ἱστορίαν. Ὅλίγα πράγματα τῇ ὄντι ἐλλείπουν καὶ ταῦτα τρόπον τινὰ ἐν παραρτήματι τοῦ ἔργου, ὅπως π.χ. ὅσα ἠδύνατον νὰ συγκεντρωθοῦν περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὴν πόλιν (πληροφορίαι πηγῶν, ἀνασκαφικοὶ χώροι καὶ εὑρήματα, σωζόμενα μνημεῖα, ἐπιγραφαὶ κ.τ.τ.) ἢ περὶ λαογραφικῶν στοιχείων ἐπιβιωσάντων ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ οἰκιδῶν, ἐνδυμασία, σκεύη, ἦθη καὶ ἔθιμα, ἄσματα, παραδόσεις κ.τ.τ.). Εἶναι ὁμως πιθανὸν ὅτι ἡμεῖς προτρέχομεν καὶ ὁ συγγρ. σκοπεῖ νὰ προσθήσῃ ταῦτα εἰς τὸ τέλος τοῦ ὅλου ἔργου, ὀλοκληρουμένου διὰ τοῦ τρίτου τόμου.

Πριν νά εισέλθωμεν νῦν εἰς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις, σημειοῦμεν εὐχαριστῶς ὅτι ὁ συγγρ. φιλοτιμῶς καὶ εὐσυνειδήτως ἀπέφυγε τὴν φορὰν ταύτην κατὰ τὸ εἰς αὐτὸν δυνατὸν τὰ ὑποδειχθέντα σφάλματα τοῦ Α' τόμου (Μακεδονικά, τ. Ε' (1962), σ. 497) καὶ παρουσίᾳ-σιν ἔργον πολὺ κριτικώτερον. Πρὸς τοῦτο δὲν ἀντιφάσκουν αἱ κατωτέρω παρατηρήσεις, ἐπὶ ἱστορικῶν τινῶν ἀσφαλείων ἢ ἀνακριβειῶν τοῦ συγγρ., αἱ ὁποῖαι ὀφείλουσι ἀπὸ τῶν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος ἔχων νομικὰς σπουδὰς καὶ ἐπαγγελματικὴν ἀπασχόλησιν ἐκπρο-θέσμως καὶ παρέργως εἰσέρχεται εἰς εἰδικὰ καὶ ἀντιλεγόμενα ἱστορικὰ ζητήματα, καὶ δεύ-τερον εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος δίδων τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν Βέ-ροϊαν γεγονότων ἀναγκάζεται νὰ προβαίνει εἰς περιληπτικὰς ἱστορικὰς διαπιστώσεις προσπαθὼν νὰ εἴπῃ δι' ὀλίγων ὅσα δυσκόλως θὰ ἐλέγοντο διὰ πολλῶν. Οὕτω π.χ. εὐθὺς εἰς τὴν ἀρχὴν (σ. 7) ἡ συντομία τῆς ἐκφράσεως ὠδήγησεν εἰς δύο ἱστορικὰς ἀνακριβεῖς διατυπώσεις:

1) *Μετ' ὀλίγων τὴν διοίκησιν τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀνέλαβεν ὁ Θεοδοῖος Α' ὁ Μέγας (379), ὁ ὁποῖος ἐτήρησε φιλογοτθικὴν πολιτικὴν, κατορθώσας οὕτω νὰ ἀναχατίσῃ τὰς γοτθικὰς ἐπιδρομὰς.* Ὁ Θεοδοῖος, ὡς γνωστὸν, ἐνίκησε πρῶτον ἐπανειλημμένως τοὺς Γότθους καὶ κατόπιν προήλθεν εἰς συμφωνίαν μετ' αὐτῶν. Δὲν κατάρθρωσε λοιπὸν «ὄ τ ω», διὰ τῆς φιλογοτθικῆς του δηλαδὴ πολιτικῆς, νὰ τοὺς ἀναχατίσῃ, ἀλλὰ ἡ πο-λιτικὴ του αὐτὴ ἐφηρμόσθη ἐπὶ ἡττηθέντων καὶ ἀπέβλεπεν εἰς τὸ μέλλον.

2) *Τελικῶς ὁ ἰκανὸς στρατηγὸς τῆς Δύσεως Στιλίων ἠνάγκασε τούτους (τοὺς Γότ-θους τοῦ Ἀλαρίχου δηλονότι) νὰ στραφῶν πρὸς ἀνατολάς.* Ἡ τελικὴ στροφή τῶν Βη-σιγότθων δὲν Ἀλαρίχου δὲν ἐγένετο βεβαίως πρὸς ἀνατολάς, ἀλλὰ πρὸς δυσμὰς, μέτριος ὅτου οὗτοι κατέληξαν διὰ τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν Ἰσπανίαν, καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν εἶναι πολὺ μακρὰ διὰ νὰ δυνάται νὰ διατυπωθῇ μὲ μίαν μόνον φράσιν.

Τὸ χειρότερον ὁμῶς λέγεται περαιτέρω (σ. 9):

3) *...ἀλλὰ μετὰ ὀλίγων ἐφανείσθη νέος ἐπιδρομέας, οἱ Βούλγαροι, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν-ται ὑπολείμματα τῶν Οὐννων.* «Μετ' ὀ λ ί γ ο ν» ἐννοεῖται τοῦ ἔτους 488 ἐπὶ Ζήνωνος (βλ. σ. 8). Οἱ Βούλγαροι ἐμφανίζονται λοιπὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τὸσον ἔνωρις καὶ εἶναι ὑπολείμματα τῶν Οὐννων! Ὀλόκληρος δηλαδὴ ἡ ἀστήρικτος βουλγαρικὴ θεωρία περὶ «Πρωτοβουλγάρων»!

Προχωροῦμεν εἰς ἄλλας ἀβλαβεστέρας ἀνακριβείας καὶ παραλείψεις:

4) Εἰς τὴν σ. 20 λέγεται: *...οἱ Ἀραβες πειραταί, οἱ γνωστοὶ Σαρακηνοί, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν κατὰ τὸ ἔτος 823 τὴν Κρήτην κέντρον τοῦ ἰδιορθοῦμον «κράτους» των, τὸ ὁποῖον ἐπεξετάθη εἰς τὴν Σικελίαν.* Οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν, ὡς γνωστὸν, οἱ ἐξ Ἰσπανίας ἐκδιωχθέντες καὶ μετὰ περιπλάνησιν εἰς Αἴγυπτον τὴν Κρήτην ἐν τέλει καταλαβόντες Ἄραβες πρὸς τοὺς ἐκ τῶν παλαιῶν τῆς βορείου Ἀφρικῆς κατόπιν στασιαστικῆς προδο-σίας προσκληθέντας καὶ μέρος τῆς Σικελίας καταλαβόντας Ἀγλαβίτας Ἄραβας. Οἱ Σα-ρακηνοὶ τῆς Κρήτης οὐδέποτε ἐπεξετάθησαν εἰς Σικελίαν. Ἀπροσεξία τοῦ συγγρ. ἢ ἄγνοια πολὺ γνωστῶν ἱστορικῶν γεγονότων; Ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὴν σμ. 2 τῆς αὐτῆς σ. 20 ἠγνοήθη ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 904 ἡ εἰδικὴ ἐργασία τοῦ A. S t r u c k, Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904, εἰς Byzantinische Zeitschrift 14 (1905), σ. 355 κ.ε.

5) Εἰς τὴν σ. 24, σμ. 3 πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι μὲ τοὺς Κουμάνους ἡσχολήθη κατὰ διεξοδικὸν καὶ βασικὸν τρόπον ὁ D. R a s o v s k i j, Kumanen. Εἰς τὸ Seminarium Kon- dakovianum 7 (1935), σ. 245 κ.ε.—8 (1936), σ. 1661 κ.ε.—9 (1937), σ. 71 κ.ε.—10 (1940), σ. 155 κ.ε.

6) Εἰς τὴν σ. 27 λέγεται: *...ὅπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πέτρου καὶ Ἀσάν, ἀμφισβητου-μένης βουλγαρικῆς καταγωγῆς.* Τὸ ὄρθον εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα Ἀσάν εἶναι Κουμανικὸν καὶ οἱ Ἀσάν εἶναι Βουλγαρο-Κουμάνοι. Βλ. περὶ τούτου G. O s t r o g o r s k y, Geschichte

des Byzantinischen Staates, 2a έκδ., München 1952, σ. 321. σημ. 5. Γαλλ. έκδ., Paris 1956, σ. 427, σημ. 1.

7) Είς τήν σ. 62 και εις τὸν ὑπολογισμὸν τῶν χριστιανικῶν χρονολογιῶν τῆς β' και γ' ἐνθυμήσεως πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὸ κοσμογονικὸν ἔτος ὁ ἀριθμὸς 5508, διότι ὁ μὴν εἶναι Μάιος, καὶ ὄχι 5509. Τότε μόνον τὸ χριστιανικὸν ἔτος εἶναι 1387.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀρκοῦν διὰ νὰ δείξουν πόσας γνώσεις ἱστορίας ἀπαιτεῖ καὶ πόσην προσοχὴν κατὰ τὴν διατύπωσιν χρειάζεται ἡ σύντομος ἐκθεσις τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁ συγγρ. ὡς μὴ εἰδικὸς ἱστορικὸς ἐμφανίζει, ὡς διεπιστώθη ἀνωτέρω, τὴν ἀδυναμίαν ταύτην εἰς τὸ πρῶτον μέγα μέρος, τὸ κυρίως ἱστορικόν, τοῦ ἔργου του καὶ ἡ βιβλιοκρισία, παρὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῆς ἐκ τῆς κοπιώδους καὶ ἀφθόνου ἀναδιφήσεως τῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῆς εὐρείας μελέτης τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ὑπὸ τοῦ συγγρ., δὲν δύναται νὰ παρασιωπήσῃ τὴν καταφανῆ ἀδυναμίαν του, νὰ ἐκθέτῃ ὀρθῶς τὰ ἱστορικὰ πλαίσια τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα αὐτοῦ.

Εἰς τὸ δεύτερον τώρα μέγα μέρος τοῦ ἔργου, ὅπου ἐξετάζεται ἡ διοικήσις καὶ ἡ κοινωνία, ἡ οἰκονομία, ἡ τοπογραφία καὶ τέλος ἡ προσωπογραφία τῆς Βεροίας, ἡ φιλόπονος ἔρευνα τοῦ συγγρ. ἀπέδωκε διὰ τὴν ἰδιαίτεράν ἱστορίαν τῆς πόλεως τοὺς πλουσιωτέρους καρπούς. Τὰ ἐπὶ μέρους περιεχόμενα ἐκάστης τῶν ὑποδιαίρέσεων τοῦ δευτέρου τούτου μέρους τοῦ ἔργου δίδουν εἰκόνα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρεύνης τοῦ συγγρ. καὶ διὰ τούτου θὰ τὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα. Οὕτως:

Εἰς τὴν ὑποδιαίρεσιν Α (ἡ διοικήσις καὶ ἡ κοινωνία τῆς Βεροίας) ἐξετάζονται τὰ ἐξῆς ζητήματα: 1. *Τὸ θέμα τῆς Βεροίας*, ὅλαι δηλαδὴ αἱ διοικητικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὴν Βέροϊαν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ διὰ τῆς φραγκοκρατίας καὶ σερβοκρατίας μέχρι τῆς τουρκοκρατίας. 2. *Τὸ Χαρτολογεῖον* (sic) *τῆς Δοβροχουβίστης* τὸ ὁμώνυμον κεφαλοχώριον δηλαδὴ μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ χωρίων καὶ ἀγροκτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν χωριστὴν στρατιωτικὴν, διοικητικὴν καὶ οἰκονομικὴν περιοχὴν, μικροτέραν τοῦ θέματος καὶ ἀναφερομένην συνήθως μετ' αὐτοῦ. (Ἡ ταῦτισις τοῦ κεφαλοχωρίου Δοβροχουβίστα πρὸς τὸ πρὸ τοῦ 1822 ἄρχον καὶ 5-7 χιλιόμετρα ΒΔ τῆς Βεροίας κείμενον χωρίον Δοβρὰ ὑπὸ τοῦ συγγρ. φαίνεται λιαν πιθανή). 3. *Διοικηταὶ τοῦ θέματος Βεροίας*. Ὅκτῶ δηλαδὴ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς πηγὰς ὡς διοικήσαντα τὴν Βέροϊαν, καὶ ὅσα περὶ αὐτῶν εἶναι γνωστά. 4. *Αὐτοδιοικήσις καὶ κοινωνικὴ διάθρῳσις τῆς πόλεως*. Οἱ ἄρχοντες δηλαδὴ, οἱ ἄριστοι καὶ ὁ ἴδιος, μετὰ τοῦ ὁποίου συνέπραται καὶ ὁ κληρὸς.

Εἰς τὴν ὑποδιαίρεσιν Β (ἡ οἰκονομία τῆς περιοχῆς) ἐξετάζονται τὰ ἐξῆς ζητήματα: 1. *Γενικαὶ παρατηρήσεις*, τούτέστιν παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἑδαφολογικῆς διαμορφώσεως τῆς περιοχῆς Βεροίας καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς διαμορφώσεως ταύτης ἐπὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου. 2. *Ἡ γεωργία, τὰ ἀγροκτήματα* (ζευγηλατεῖα) *καὶ τὰ χωρία*. Ἐπτά δηλονότι ζευγηλατεῖα, ῥητῶς ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν κυρίας τοῦ Ἄθω, καὶ ἐννέα τεκμαιρόμενα ζευγηλατεῖα ἢ χωρία τῆς περιοχῆς Βεροίας. 3. *Τὰ παραγόμενα προϊόντα καὶ ἡ ἀμὴ τῆς Βεροίας*. 4. *Ἡ βιοτεχνία*. 5. *Τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ἐβραϊκὴ παροικία*.

Εἰς τὴν ὑποδιαίρεσιν Γ ἐξετάζονται: 1. *Ἡ σύνθεσις καὶ αἱ μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βεροίας*. 2. *Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Καϊκαῶς*, Β'. 3. *Συμβολὴ εἰς τὴν προσωπογραφίαν τῆς Βεροίας* (ὄχι εἰς τὴν τοπογραφίαν, ὡς κατὰ λάθος λέγεται εἰς τὸν Πίνακα περιεχομένων, σ. ζ'). Ἐξήκοντα δηλονότι ὀνόματα βυζαντινῶν προσώπων, ἀναφερομένων εἰς τὰς πηγὰς ὡς κατοικῶν Βεροίας, καὶ ὅσα περὶ αὐτῶν καθίστανται γνωστά.

Τέλος, εἰς τὴν ὑποδιαίρεσιν Δ (τοπογραφία τῆς Βεροίας) ἐξετάζονται: 1. *Αἱ συνοικίαι, τοποθεσίαι καὶ ποταμοὶ τῆς πόλεως*. 2. *Τὰ τεῖχη καὶ αἱ ἀκροπόλεις τῆς Βεροίας*.

Ὅλιγα παρατηρήσεις νῦν ἐπὶ τοῦ Β' τούτου μέρους τοῦ ἔργου δὲν μειῶνουν τὴν ἀξίαν τῶν ἐρευνητικῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ: Οὕτω:

1) Εἰς τὰς σελ. 81 καὶ 82 τὸ Χαρτουλαράτων τῆς Δοβροχουβίστης ἀναγράφεται ἐπινημιμένως ὡς «χαρτολουργάτων», ἐπεὶ οὕτως ἀναγράφεται (προφανῶς ἐκ παλαιότερας ἢ ἐκ νεωτέρας παραναγνώσεως) εἰς Tafel-Homas, σ. 493 (βλ. κρινόμενον ἔργον, σ. 82, σμμ. 3). Ἄλλὰ εἶναι χαρτουλάριος-χαρτουλαράτων, ὄχι χαρτολούριος-χαρτολουργάτων, καὶ εἰς τὰ λατινικὰ chartularatum, ὄχι chartuluratum.

2) Εἰς τὴν σ. 139, σμμ. 1, ἀδίκως τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ ἐιλικρίνεια τῆς πληροφορίας, ὅτι «Πότοκος εἶναι ροὴ ὕδατος, λεγομένη καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν Βεροίων Ποτόκι». Δὲν θὰ ἀνεγράφτο ἡ πληροφορία, ἐὰν δὲν εἶχε δοθῆ, καὶ «Ποτόκι», ὡς ροὴ ὕδατος ὑπάρχει καὶ ἄλλαχού, ὡς σημειοῦται αὐτόθι, σμμ. 2.

3) Εἰς τὴν σ. 143 λέγεται: «Δὲν ἔχομεν εἰδήσεις, ἐὰν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, τοῦ Ἀναστασίου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διηυρύνθησαν ἢ ἐνισχύθησαν τὰ τεῖχη τῆς Βεροίας...». Ἐχομεν ὁμῶς ἔμμεσον εἶδησιν, ὅτι ἡ Βέροια ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦλάχιστον ἦτο καλῶς ὠχυρωμένη: Ὁ Προκόπιος δὲν ἀναφέρει τὴν Βέροϊαν τῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ γενομένων ὄχυρώσεων. Ἀναφέρει μόνον τὴν Βερόν, Stara Zagora, τῆς Βουλγαρίας σήμερον: Προκοπίου, Περὶ κτισμ. IV, II, 19: *Φιλιππουπόλεως τε καὶ Βεροίας*. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ συμπεράνομεν ὅτι ἡ Βέροια τῆς Μακεδονίας ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἦτο ἤδη καλῶς ὠχυρωμένη, ἄλλως θὰ τὴν ἀνέφερον ὁ Προκόπιος.

4) Εἰς τὴν σ. 144 λέγεται: 1 ὁ συγγρ. κακῶς ἠγνόησε τὴν πηγὴν του (Καντακουζηνού, 111, 120-121). Δὲν ὑπῆρξαν «δύο σειραὶ τευχῶν», οὔτε ὁ Δουσάν κατεσκεύασε «πέραν τοῦ κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ὑφισταμένου τείχους... ἄλλο, δεύτερον τεῖχος, κατεδαφίσασι μέρος τῆς πόλεως καὶ τοῦ προηγούμενου». Εἰς τί θὰ ἐχρησίμευεν ἡ κατεδαφίσις μέρος τῆς πόλεως, ἐὰν τὸ νέον τεῖχος τοῦ Δουσάν εὐρίσκετο «πέραν» τοῦ ὑφισταμένου τείχους καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν; Ἄλλα πράγματα λέγει ὁ Καντακουζηνός: Ὁ Δουσάν διεχώρισε μὲγα μέρος τῆς ἐκτάσεως τῆς πόλεως (*μέρος... οὐκ ὀλίγον τοῦ περιβάλλοντος τῆς πρώτης πόλεως ἀποτεμόμενος*) καὶ ἔκτισεν ἐγκαρσίως τεῖχος ἐντὸς τῆς πόλεως ἀπ' ἄρκου εἰς ἄρκον, κατεδαφίζων τὰς οἰκίας, τὰς ὁποίας τὸ ἐγκάρσιον τοῦτο τεῖχος συνήνετα κατὰ τὴν διαδρομὴν του (*διετείχιζεν ἐπὶ τὰ ἔνδον τὰς οἰκίας καθαιρῶν*). Οὕτως ἡ πόλις διηρέθη εἰς τρεῖς τομεῖς, ἀκρόπολιν καὶ δύο ἄνισα τμήματα πόλεως, χωριζόμενα μεταξὺ τῶν διὰ τοῦ ἐγκαρσίου ἐσωτερικοῦ τείχους. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἐντὸς τῆς πόλεως ἐγκάρσιον τοῦτο τεῖχος εἶχε πᾶχος ὅσον καὶ οἱ πύργοι του (*πύργους ἀνάστη... τῶν κατὰ τὰ μεσοπέγγια τευχῶν πάχος σύμμετρον ἐχόντων*) καὶ διπλᾶς ἐπάλξεϊς ἐστραμμέναις πρὸς ἀμφοτέρω τὰς πλευράς του, (*διπλᾶς ἐποίει τὰς ἐπάλξεϊς*) ἐὰν παρίστατο ἀνάγκη, εἰσελθόντος τοῦ ἐχθροῦ ἐντὸς τῆς πόλεως, νὰ ἐγκαταλειφθῆ εἰς ἐκ τῶν τομέων (*εἰ δέοιτο ἀπ' ἐτέρου ἵεναι*), θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἄμυνα ἐκ τοῦ ἄλλου τομέως (*ἐξ ἐτέρου ὀρθῆ εἶη ἡ διεξαγωγή, ἐνν. τοῦ πολέμου*) καὶ ἐὰν ἀκόμη κατελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ἡ ἀκρόπολις, δὲν θὰ περιείρχετο ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως μεταξὺ δύο ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν, ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν δηλονότι καὶ ἀπὸ τὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως, (*κἂν συμβεῖη τὴν ἀκρόπολιν ἄλωνα, μηδὲν παραβλέπουντο οἱ φύλακες ὁμοίως ἀπὸ τε τὸν ἐξω καὶ τῶν ἐνδον πολεμίων*). Τὸ χωρίον τοῦ Καντακουζηνοῦ εἶναι σημαντικὸν τόσον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν τευχῶν τῆς Βεροίας, ὅσον καὶ διὰ τὴν ὄχυρωματικὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς καὶ εἶναι κρίμα ὅτι τὸ παρενόησεν ὁ συγγρ.

Παρ' ὅλον τοῦτο καὶ παρὰ τὰ ἀνωτέρω μικρότερα desiderata τὸ δεύτερον τοῦτο μὲγα μέρος τοῦ ἔργου μὲ τὸ πλῆθος τῶν συγκεντρωθεισῶν πληροφοριῶν, τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἐνημερωμένην βιβλιογραφίαν του δίδει ἀρκετὰ ζωηρὰν εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ζωῆς τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς τῆς καὶ ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸν πυρῆνα τοῦ ὅλου ἔργου. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὁ συγγρ. προσέφερε πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα.

Τὸ τρίτον, τέλος, μέρος τοῦ ἔργου περιέχει, ὡς εἶδομεν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Βεροίας καὶ ἐξετάζει 1. τὴν ἐπισκοπὴν καὶ μητρόπολιν, 2. τοὺς ἁγίους καὶ ὁσίους καὶ 3. τὰ μοναστήρια καὶ τὰς ἐκκλησίας τῆς Βεροίας.

Με τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Βεροίας ἠσχολήθη καὶ ἄλλοτε εἰς ἰδιαίτεραν μελέτην τοῦ ὀ συγγρ. Βλ. Γ Ι Ὁ ρ γ ο υ Χ. Χ Ι ο ν ἰ δ η, Σύντομη ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Βεροίας. (I. Ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες. II. Ἅγιοι καὶ ἔρακοστοὶ κληρικοὶ. III. Μοναστήρια. IV. Ἐκκλησίες). Βέροια 1961. Βλ. καὶ βιβλιοκρισίαν τῆς μελέτης ὑπὸ Γ. Ι. Θ ε ο ρ α ρ ἰ δ ο υ εἰς «Μακεδονικά», τ. 5 (1962), σ.498-499. Ἡ μελέτη ὅμως ἐκείνη, ἔχουσα ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα, ἄνευ ἀναγραφῆς πηγῶν, εἶχεν, ὡς καὶ ὁ τίτλος αὐτῆς δεῖκνυε, μεγαλύτεραν ἐπιφάνειαν ὕλης, ἄνευ βεβαίως ἐρευνητικοῦ βάθους, ἐπισκοποῦσα τὴν διὰδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν Βεροίας ἀπὸ τοῦ 50 μ.Χ. μέχρι σήμερον καὶ μὴ ἔχουσα πολλὰς ἀξιώσεις ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Τὸ τρίτον ὅμως τοῦτο μέρος τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου, ἔχον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα μετὰ ἀναγραφῆς πηγῶν καὶ βιβλιογραφίας, παρουσιάζει μικροτέραν ἐπιφάνειαν ὕλης, ἐπισημαζόμενον εἰς τὴν βυζαντινὴν κυρίως ἐποχὴν, καὶ ἐρευνητικὸν βάθος μετὰ ἀξιώσεων ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Οὕτως εἰς τοῦ τρίτου τούτου μέρους τὴν πρώτην ὑποδιείρασιν (Α. Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μητρόπολις Βεροίας) ἐξετάζονται τὰ ἐξῆς τέσσαρα θέματα: 1. Ἡ ἐπισκοπὴ Βεροίας. Ἡ πρώτη δηλαδὴ μνεία τῆς Βεροίας ὡς ἐπισκοπῆς ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ καὶ ἡ περαιτέρω τύχη αὐτῆς ἐπὶ Βουλγαροκτονίου, ἐπὶ φραγκοκρατίας καὶ ἐπὶ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου μέχρι τῆς ἐμφανισεῶς τῆς ὡς μητροπόλεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος. 2. Ἡ προαγωγὴ εἰς μητρόπολιν καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιερέως. Πότε δηλονότι ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἡ Βέροια ὡς μητρόπολις (ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β') καὶ ποῖος ἦτο ἀρχικῶς καὶ μετέπειτα ὁ τίτλος τοῦ μητροπολίτου αὐτῆς. 3. Αἱ γειτονικαὶ ἐπισκοπαὶ τῆς Δρογγοβιτίας, τῆς Καμπανίας καὶ τοῦ Κίτρου. Ἡ περιφέρεια τῆς ἐπισκοπῆς-μητροπόλεως Βεροίας. Ἱστορία δηλαδὴ τοῦ βυζαντινοῦ βίου καὶ τῶν σχέσεών των πρὸς τὴν Βέροϊαν τῶν γειτονικῶν πρὸς αὐτὴν ἐπισκοπῶν, δύο τῶν ὁποίων (τῶν δύο πρῶτων) τὴν ἀνάμνησιν διασφῆζει τὸ ὄνομα τῶν χωρίων Ἐπισκοπὴ-Ναούσης καὶ Ἐπισκοπὴ-Βεροίας, ὡς καὶ ἄλλα λείψανα. 4. Ἐπισκοπικὸς κατάλογος δέκα ὀκτῶ δηλαδὴ πρόσωπα ἱερωμένων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν διετέλεσαν ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίται Βεροίας ἀπὸ τοῦ 61-1410 μ.Χ.

Εἰς τὴν δευτέραν ὑποδιείρασιν (Β. Ἅγιοι καὶ Ὅσιοι) πρόκειται κυρίως διὰ τὴν Ἀγίαν Ἰερουσαλὴμ, ζήσασαν καὶ μαρτυρήσασαν ἐν Βεροίᾳ κατὰ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα, καὶ διὰ τὸν Ὅσιον Ἀντώνιον τὸν Νέον, τὸν ἐκ Βεροίας, ζήσαντα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μονῆς Προδρόμου τοῦ Ἀλιάκμονος μετὰ τὸ 9ου καὶ 15ου αἰῶνος, ἐνθ' οἱ ἄλλοι (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ Ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Νέος τῶν Μετεώρων) ἔζησαν μόνον ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὴν Βέροϊαν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς.

Εἰς τὴν τρίτην ὑποδιείρασιν (Γ. Μοναστήρια καὶ ἐκκλησίαι τῆς περιοχῆς Βεροίας) γίνονται 1. Γενικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἄλλοτε καὶ νῦν ὑπαρχουσῶν ἐκκλησιῶν ἐντόπις μικρᾶς σχετικῶς πόλεως, ὡς ἡ Βέροια, καὶ ἐπὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς σημασίας αὐτῶν διὰ τὴν τοπογραφικὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς Βεροίας. Ἐπειτα ἐξετάζονται: 2. Αἱ σωζόμεναι ἐντὸς τῆς Βεροίας βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι καὶ μοναί. Δώδεκα δηλονότι βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς πόλεως, ἡ θέσις των, ἡ ἱστορία των καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς εὐρήματα. 3. Αἱ βυζαντινὰ μοναὶ καὶ ἐκκλησίαι, αἱ καταστραφεῖσαι κυρίως ἐκ πυρκαϊῶν. Δέκα ἐννέα δηλονότι ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Βεροίας, μαρτυρούμεναι ὑπὸ τῶν πηγῶν καὶ μὴ ὑπάρχουσι σήμερον, σπουδαιότερα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ, περὶ τῆς ὁποίας τόσα μοναστηριακὰ ἔγγραφα ὀμιλοῦν. 4. Ἄλλαι σωζόμεναι ἀξιόλογοι ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ τῆς Βεροίας. Πρόκειται, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, διὰ δέκα τρεῖς σημερινούς ναοὺς τῆς πόλεως, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν ἢ ἐπανειλημμένας ἐπισκευὰς βυζαντινῶν κτισμάτων ἢ νέα κτίσματα ἐπὶ τῶν ἔρειπῶν βυζαντινῶν ναῶν καὶ μονῶν. 5. Μοναὶ καὶ ἐκκλησίαι ἐκτὸς τῆς Βεροίας. Ὄκτώ ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς περιοχῆς τῆς Βεροίας,

ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον σφάζεται ναὸς ἢ ἐπιδιωρθωμένος εἰς μέγα μέρος ἢ ὡς νέον κτίσμα ἐπὶ παλαιῶν ἔρειπῶν ἢ μόνον εἰς ἔρειπια.

Ἡ τρίτη ὑποδιαίρεσις αὐτῆ τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ ἔργου, περιγράφουσα τὰς μονὰς καὶ τοὺς ναοὺς, ἱκανοποιεῖ τὸ γενικώτερον αἴτημα περὶ μιᾶς ἐπισκοπῆσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὴν Βέροιαν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς ἐν μέρει βεβαίως μόνον, διότι τὰ περὶ αὐτῶν διδόμενα στοιχεῖα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἱστορικά, χωρὶς κατόψεις, τοιχογραφίας καὶ κινητὰ ἀντικείμενα. Ἄπο ἱστορικῆς ὁμοῦ ἀπόψεως ἀποτελεῖ πράγματι καλὸν ὁδηγὸν διὰ τὸν εἰδικὸν ἔρευνητὴν, ὁ ὁποῖος θὰ ἤθελε νὰ ἀσχοληθῆ μετὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Βεροίας, καὶ αὐτὸς ἦτο ὁ σκοπὸς τοῦ συγγραφέως (βλ. σ. 144 εἰς τέλος).

Ἐν γένει ὁ Β' τόμος οὗτος τοῦ ἔργου εἶναι πολὺ καλῦτερος τοῦ πρώτου καὶ χρησιμώτερος εἰς τὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἱστορία πόλεων εἴτε μεγαλυτέρων, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη (βλ. Ἄ λ ε ξ ἄ ν δ ρ ο υ Ν. Λ ἔ τ σ α, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης. Τόμ. I-II, Θεσσαλονίκη 1961-1963) εἴτε μικροτέρων, ὅπως ἡ Βέροια, ὡς εἶδος ἱστοριογραφίας, εἶναι χρησιμωτάτη εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν συγκεντρώνει διεσπαρμένον γενικῆς ἱστορίας καὶ δυσεῦρητον τοπικῆς ἱστορίας ὕλικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δίδει τοπικὴν εἰκόνα τοῦ βίου τοῦ Ἑθνοῦς εἰς ὀρισμένην ἑποχὴν. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἱστοριογραφίας, ὅταν βεβαίως δύναται νὰ παρουσιάσῃ ἔργα μνημειώδους χαρακτῆρος, ὅπως εἶναι π.χ. τὸ ἔργον τοῦ P. L e m e r l e *Philipres et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, τοῦλάχιστον ἀποτελεῖ ὄρυχειον πληροφοριῶν διὰ τὴν τοπικὴν ἱστορίαν.

Ὁ συγγρ. τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἔργου ἐπέτυχε πολὺ περισσότερα τῆς τελευταίας περιπτώσεως. Μετὰ τὴν γνωστὴν ἤδη δυνάμιν τοῦ ἐργασίας εἰργάσθη ἐπὶ μακρὸν καὶ ἐπιπόνως, ὑπερνεκίησεν ὅλας τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἰς τὴν ἐπαρχίαν, συνέλεξε πλῆθος πληροφοριῶν, διεξῆλθε μεγάλην βιβλιογραφίαν καὶ παρουσίασεν ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶναι πολὺ σημαντικώτερον μιᾶς ἀπλῆς συγκεντρώσεως ὕλικου. Τοῦτο, διότι ἐπεξεργάσθη κριτικῶς τὰς πηγὰς του, διήρесе καλῶς τὴν ὕλην του, ἔλαβεν ἰδίαν θέσιν ἔναντι τῶν γνώμῶν τῆς βιβλιογραφίας του καὶ οὕτω παρουσίασε ἀρκετὰ σαφῆ εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ βίου τῆς Βεροίας. Εὐχόμεθα εἰς αὐτὸν μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν εἰς τὸν Γ' τόμον τοῦ ἔργου.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Π α ὐ λ ο υ Τ σ ἄ μ η, 'Ιερή Γῆ, Α' Βραβεῖον διηγῆματος Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐκδόσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Λογοτεχνικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 6, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 390.

Ὁ Παῦλος Τσάμης ἐγεννήθη εἰς τὸ Πισοδῆριον Φλωρίνης, εἰς τὸ ὁποῖον διῆλθε τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν, ἀποφοιτήσας ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐκ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος Μοδῆστειον σχολῆν, ἣ ὁποία ἐλειτούργει ἐπὶ τῶν παιδικῶν του ἐτῶν καὶ λειτουργεῖ εἰσέτι ὡς δημοτικὸν σχολεῖον. Θὰ ἦτο ἴσως ἀδύνατον εἰς τὸν ἀναγνώστην τοῦ βιβλίου τούτου νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, ἂν δὲν ἐγνώριζε προηγουμένως τὸ πλαίσιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη καὶ ἐγαλουχήθη ὁ συγγραφεὺς του.

Τὸ Πισοδῆριον ὑπῆρξεν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐκ τῶν γνωστοτάτων χωριῶν τῆς Μακεδονίας, ἐκτισμένον ἐπὶ ὕψους 1460 μ. καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἣ ὁποία συνδέει τὸ Μοναστήριον διὰ τῆς Φλωρίνης, μετὰ τὴν Κορυτσάν καὶ τὴν Καστορίαν. Ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου οἱ κάτοικοι του ἀνέπτυξαν ἐμπορικὴν δραστηριότητα, τὴν ὁποίαν μετέφερον καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τῆς Μακεδονίας, τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμοῦ καὶ πέραν ταύτης. Ἐκ τῆς δραστηριότητος ταύτης ἀπέκτησαν εὐμάρειαν, ἣ ὁποία κατεφαίνετο εἰς τὰς ἀρχοντικὰς οἰκίας καὶ